

A MUTATÓ NÉVMÁS TARTALMI FELTÖLTÖDÉSÉNEK FORRÁSAI

M. KORCHMÁROS VALÉRIA

1.1. Ismeretes a magyar mutató névmások és mutató névmási határozószók körében az a funkciómegoszlás, hogy a magas hangrendű alakok a konkrét használatban kisebb térbeli és időbeli távolságot érzékeltetnek, mint a mélyek /MMNyR.I, 150, 243./, továbbá, hogy /grammatikus használatban/ a mellékmondatra rámutató utalószóként főleg a mély hangrendű változat szerepel a főmondatban /MMNyR.I, 244, 257; II.340-1./.

DEME LÁSZLÓ: *A mondatok egymáshoz kapcsolása a beszédben* c. tanulmányában /Nyr. 89.292-302./ ez utóbbival szemben arra mutatott rá, hogy /ugyancsak grammatikus használatban/ "a közelre mutató névmás /ez/, illetőleg megfelelően ragozott alakja nem a mondaton belülre /mint a főmondatban levő távolra mutató utalószó/, hanem a mondaton kívülre mutat: olykor a beszédkörnyezetre, de gyakrabban a beszédbeli előzményekre. S ha ez utóbbira, akkor az őt tartalmazó mondatot burkoltan föléje rendeli az előtte /ritkábban esetleg egy utána/ állónak." /296/.

A mutató névmások használati köre azonban tágabb annál, semhogy minden előfordulást értelmezni lehetne a fentiek alapján. A beszédbeli előzményre mutató, s csak burkoltan fölérendelő névmások közt találunk távolra mutató alakokat is, pl. "az újgrammatikus tanításokból nőtt ki, azonban azokat lényegesen továbbfejlesztette". /Bárczi 582/1; ugyanakkor a mellékmondatra mutató utalószó is lehet magas hangrendű. A szövegelőzményre utaló névmásoknál olykor úgy tűnik, bi-

zonyos licencia van: az adott mondatban a beszélő szabadon választhatná akár a magas, akár a mély hangrendű alakot, pl. "ma nem lehet úgy lépést tartani a szakismeretekkel, mint ahogyan *ez* 40-50 évvel ezelőtt lehetséges volt." /Kádár 7 /- lehetne *az* is: mindkét esetben a jelzett módon való lépéstartást jelentené; "van öt éves, tizenöt éves népgazdasági terv, és *ezen* belül a szakemberigényt is meg kell tervezni" /Kádár 8 /- esetleg *azon* belül, egyaránt = 'mindegyik/ népgazdasági terven belül'. Ilyen volt az előbb idézett példa Bárczi Géza szövegéből is. Ezekkel szemben vannak olyan mondatok, amelyekben nem cserélhető fel a névmás, pl. "az igazgató, az osztályfőnök, a tanár, a tanító a tanuló felettese, előljárója. *Ennek* nem mond ellent az, hogy..." /Kádár 12 /; illetve "Ha az utcán találkoznak, az őrnagy fog előre köszönni /a KB-titkárnak/... Ha a lak-tanyakapun belép a titkár, ő köszön előre, mert ott *az* a rend." /Kádár 12 /. E példák azt mutatják, hogy az utalás kérdését érdemes még részletesebben megvizsgálni, mert olyan összefüggéseknek lehet a nyomára bukkanni, amelyek a nyelv-helyesség és az idegennyelv-oktatás normatív szabályaihoz egyaránt kiegészítésül szolgálhatnak.

A magyar anaforikus névmásokat és használatuk kérdéseit a generatív grammatika módszereivel elemezte DEZSŐ LASZLÓ /A főnévi csoport, ANyT VI 40 skk./, s az eredmények gyakorlati felhasználására is sor került a *Szerbhorvát-magyar Kontrasztív Nyelvtanban* /I. passim és II. főként 58 skk./. Ő azonban az elméleti kutatás során nem tesz különbséget a magas és mély hangrendű alakok között, a szerbhorvát-magyar nyelvtanban pedig - érthetően - elsősorban a két nyelv kontrasztivitása domborodik ki, a két magyar névmási alak megfeleltetése a három szerbhorvát névmásnak. A konklúzióban azonban a magyar *ez/az* névmásnak elsősorban kijelölő jelzői használata uralkodik, mint a határozottság nyomatékos kifejezésének eszköze, s az alkalmazási kötöttségek megállapításában nem megy túl a közeli és távoli deixis, illetőleg a vonatkozó, valamint *hogy* kötőszós mellékmondatra utaló *az* és az anaforikus *ez* szét-

választásán. /A hangsúly azonban itt is elsősorban arra helyeződik, hogy mikor kötelező, mikor nem a névmási determináns kitévése./

SEBESTYÉN ÁRPÁD /A mutató névmások anaphorikus használatához, Nyr. LXXXIII, 464-470/ újságnyelvi anyagon vizsgálta a mély és magas hangrendű névmások funkciómegoszlását az anaforikus használatban. A visszautalás, illetőleg az előre mutató állt érdeklődése középpontjában, s megállapította, hogy míg az anaforikus *ez* csaknem mindig az előzményre utal, az anaforikus *az*-ok kétharmad része előre, a következő szövegrészletre. Vizsgálatában tekintettel volt arra, hogy önmagában álló névmás idézi-e fel az említett fogalmat, ill. beszédegységet, vagy mellette egy megismétlő, összefoglaló szó is szerepel-e - tehát jelzői funkcióban kerül a mondatba a névmás. Példaanyagának jelentős részét alkotják a főmondatbeli utalószók, amelyek esetében már meglehetősen merevvé grammatikalizálódott a mély hangrendű alakok használata. A főmondat /1/ - mellékmondat /2/ sorrend gyakoriságának elkerülhetetlen következménye lett tehát, hogy a mély hangrendűeket zömmel előre mutatóknak találta; "ellenpéldái"-ban SEBESTYÉN is felhívja a figyelmet a mondatrend szerepére az anaforkus *az*-ok visszamutató értékű jelentkezésében. Nem főmondatbeli utalószóként funkcionáló veláris példái között egyet sem találhatunk, amely a rákövetkező szövegrészletre utalna; SEBESTYÉN maga is úgy látja, hogy az anaforikus *az*-nak és veláris társainak előremutatása inkább a mondatviszonyítás korrelációs alakulásával kapcsolatos /470/. Úgy vélem, a kevésbé grammatikus használatú névmások behatóbb kutatása hozzájárulhat e rögzültebb formák egyes problémáinak tisztázásához is.

1.2. Ebben a dolgozatban arra a kérdésre keresem a feleletet, hogy milyen körülmények befolyásolják a mai magyar nyelvben a közelre, illetve távolra mutató névmások és határozószók alkalmazását. Céлом nem az volt, hogy eleve adott, elméleti következtetésekkel felvetett kérdésekre találjak feleletet /ilyen megválaszolatlan kérdésekből egész listát sorol fel SEBESTYÉN is idézett cikke végén/. Szövegek elemzéséből indultam

ki, s azokat a tanulságokat igyekeztem összefoglalni, amelyekkel a konkrét nyelvi anyag szolgált. Az bizonyára nem véletlen, hogy e tanulságok némelyike SEBESTYÉN ÁRPÁD kérdéseire is feleletet adhat.

Ehhez a feladathoz egész beszédművek vizsgálata volt célra-vezető, ahol a teljes szöveget és kommunikatív funkciója betöltésének körülményeit is állandóan szem előtt lehet tartani. Mindennapjaink átlagos nyelvhasználatát tükröző korpuszra volt szükség, s ezért célszerűnek látszott a művészi eszközöket alkalmazó széppróza mellőzése. Négy, különböző stílusréteget képviselő szöveget dolgoztam fel: kettőt a beszélt nyelv és kettőt az írott nyelv területéről. Bárczi Géának "A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlatja" c. írása /*A magyar nyelv története. Bp., 1967. 581-592/* tudományos fejtegető-közlő próza. Az *állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai* c. kötetben /*Bp., 1972. 3-13/* jelent meg Kádár János hozzászólása: "Az oktatás fejlesztése - közügy", amely egy fogadáson hangzott el 1972. június 21-én. Bár ez a szöveg elhangzott, sőt azzal a céllal készült, hogy hallás után is könnyen nyomon követhető legyen, mégiscsak íróasztal mellett született, s az előző tanulmánnyal egy kategóriába tartozik abban, hogy egyiket sem szakítják meg a partner megnyilatkozásai, s a szerzőknek volt idejük, hogy mondanivalójukat átgon- dolják, s grammatikailag szabatos mondatokká csiszolják. /A felolvasásoknak az élőbeszédhez való viszonyáról vö.:

DEME LÁSZLÓ: *Mondatszerkezeti sajtósdgok 1971. 22; Uő: Szónokok, előadók kézikönyve 1974. 10-13./* - Ezek mellett a nyelvi normákat tiszteletben tartó szövegek mellett a spontán, ösztönös nyelvhasználatot két olyan beszélt nyelvi szöveganyagon vizsgáltam meg, amelyek azonnali reagálások a helyszínen feltett kérdésekre. Az egyik nyelvjárási szöveg, Bodó István 71 éves pataki lakos mondta el 1964-ben Végh József kérdéseire. /*Megjelent: Magyar Nyelvjárások XVIII, 174-178./* A második szöveg minta az ún. regionális köznyelvi rétegből való: a Szegedi Konzervgyár 28 éves KISZ-titkárának, Bagó Jánosnak vallomása életéről és mun-

kájáról. /A cca. 40 perces magnetofonfelvételt Bagó János lakásán Békési Imre, illetve munkahelyén Vidra Klára készítette 1973 áprilisában. /Az anyag a JATE Alt. és Alk. Ny. Tanszékének archívumában van letétben. A rá való hivatkozásoknál az oldalszám a gépipíró másolat lapszámát jelzi./- Ezek a szövegek lejegyzett formájukban is tartalmazzák mindazokat a pongyolaságokat, amelyeket talán a beszélők maguk is javítottak volna, ha módjuk van "át-fésülni" saját szövegüket. Az élő köznyelvi megnyilatkozásoknak azonban ezek letagadhatatlan részei, a hallgató ezekből is, vagy ezek ellenére, esetleg ezek mögül is szerez tartalmi információkat, s a beszéd nyelvi vizsgálatából sem lehet kiiktatni őket.

A beszélt, illetőleg írott szövegek terjedelme nagyjából hasonló: Bagó kb. 37 000 n, Bodó kb. 10 000 n, összesen 47 000 n; Bárczi kb. 35 000 n, Kádár kb. 16 000 n; összesen 50 000 n.

A beszélt nyelvi korpusz tartalmazza a felvétel készítőjének kérdéseit, közbeszólásait is. Ez azért volt elkerülhetetlen, mert a beszélgető partnerek nemcsak korábban elhangzott saját szavaikra utalnak vissza, hanem egymáséira is, sőt a beszéd fonálán legtöbbször a partner kérdései idéznek elő új fordulatot, figyelembe vételük nélkül tehát a vizsgált szöveg értelmetlen, a vizsgálat eredménye meghamisított volna.

2. A közel százezer n terjedelmű szövegből összegyűjtöttem valamennyi mutató névmási, illetve mutató határozószói alakot, a mellékmondatra utaló mély hangrendű rámutatószók szabályos előfordulásainak kivételével. /Ezeknek grammatikai funkciója és jelentéstartalma ugyanis eléggé világos, előfordulásukról némi statisztikai felmérést is végzett DEME LÁSZLÓ idézett cikkében./ Eltekintettem azonban azoknak a névmási alakoknak a további vizsgálatától is, amelyekkel kapcsolatban fel sem merülhet a "Miért magas?" vagy "Miért mély?" kérdése. Két nagy csoportba lehet ösz-

szefoglalni azokat a szavakat, amelyek ezért rekedtek kívül az elemzettek körén.

a/ Jelentésváltozások következtében kiléptek a hangrend szerint párba illeszthető mutatónévmások kategóriájából /pl.: "olyan közepes" = 'középszerű', "úgy hajnal felé" = 'körülbelül', "egykor oly tekintélyes" = 'nagyon' stb./ Ide tartoznak a párosan használt határozatlan névmási, illetve névmási határozószói alakok is /ilyen-olyan, itt-ott, innen-onnan, olykor-olykor/.

Az ertSz. szerint már a következő kategóriába tartoznék az *azért*, a következő használatával:

"Nem rossz a disznóölés, de *azért* fárasztó." /Bodó 176/; Kérdező: - ... hogy itt milyen sokan éltek, azt *azért* figyelembe kellene venni, ..." /Bagó' s./.

Úgy érzem, itt a szó jelentése megváltozott, elvesztette mutató jellegét, nincs megfelelő tartalmú "*ezért*" ellenpárja sem. Igaz, nem jutott át a kötőszók kategóriájába sem, de feltétlenül több, mint üres töltelékszó, aminek az ertSz. is, az ertKSz. is minősíti. Elhagyásával a mondatból eltűnne a beszélőnek határozott, bár szerény formában kifejezett érzelmi, véleménybeli szembekerülése az objektív körülményekkel vagy a közvéleménnyel. Ilyen használatú *azért* az általam vizsgált írott szöveganyagban nem fordult elő, a két beszélő 3-3 esetben élt vele.

b/ Jelentéstartalma teljes elhomályosulásával beszéd-szünet-kitöltő elemmé, üres töltelékszóvá vált az *aztán* igen sok mondatban. /Ide számítottam valamennyi alakváltozatát: *azután, osztán, oszt', oez', ez*/. Jellemző módon kizárólag beszélt nyelvi szövegekben fordul elő, használata tükrözi a beszélő iskolázottságát is: Bagó Jánosnál egyetlen mondatban, míg Bodó Istvánnál 31 alkalommal találkozunk vele. Nem mindig könnyű elhatárolni az azonos hangalakú mellérendelő kötőszótól, néha még gyengén érezhető a hajdani kapcsoló funkció, tiszta eseteiben azonban már csak mechanikusan meg-megújuló felesleges jelzése az események folyamatosságának azáltal is, hogy szünetkitöltő hangsorával a beszéd folyamatosságát biztosítja. Pl. "Törték a kukoricát ... szekérre rakták, *osztán* hozták haza.

/kötőszó/ Este *osztán* összegyűttek a rokonok" /már nem kapcsol, csak az idő múlását érzékelteti/ /Bodó 175/. "Csinálnak egy kis perköltet. De már arra *osztán* már nem pálinka megy, hanem borocska." /Bodó 176/. Itt már csak a beszéd sodra fonta a mondatba. Érdeemes megemlíteni, hogy a 31 előfordulás közül 18 az *akkor osztán* szókapcsolatban jelentkezik, további 8 más, tartalmaz időhatározó mellett áll, és csak öt olyat találtam, amely mellett nem jelzi valamely időt jelentő kifejezés is az események elhelyezését az időfolyamatban.

3. A feltüntetett névmás-előfordulásokat leszámítva a teljes korpuszból 504 nyelvi adat állt rendelkezésemre, s ez már elegendőnek látszott, hogy tipológiai rendszerbe lehessen foglalni őket. Statisztikai célokra a vizsgált szövegek eltérő terjedelme miatt sem lenne alkalmas az anyag, s mennyiségét tekintve sem; olykor azonban érdemes lesz figyelembe venni egy-két számszerű adatot, mert még így is sokat elárulnak az adott stílusrétegről, illetve az adott elem megterheléséről.

Rögtön bevezetőnek szembeötlő az a nagyságrendi különbség, amely az írott és a beszélt nyelv névmáshasználatának gyakoriságát jellemzi:

Szöveg	Beszélt			Szöveg	Írott		
	"n"-szám	névmás	1000 "n"-re jutó nm.		"n"-szám	névmás	1000 "n"-re jutó névmás
Bagó	37000	251	6,8	Bárczi	35000	110	3,1
Bodó	10000	76	7,6	Kádár	16000	67	4,1
Összesen:	47000	327	7,0		51000	137	3,5

A korpusznak terjedelemre nézve nagyjából egyenlő két része között tehát lényeges különbség van: az írott nyelvi

szövegekben mintegy feleannyi mutatónévmási elemet találunk, mint az élő beszédet rögzítőkben. A statisztikai összehasonlítás támogatja azt a felosztást is, hogy Kádár János beszédét nem tekintjük valódi beszélt nyelvnek. Ha ugyanis az 1000 "n"-re jutó névmások számát a beszélt korpuszban átlagoljuk, azt tapasztaljuk, hogy a szóródás egészen csekély /Bagó + Bodó átlagainak középarányosa: 7,2 névmás, s a szóródás csak 0,4 névmás, ami 5,5 %/. Ha azonban Kádár szövegét a hozzá közelebb álló Bagóéval vetjük egybe, lényegesen nagyobb értéket kapunk. $6,8 + 4,1 = 10,9$, középarányosa: 5,45 névmás, a szóródás 1,35, megközelíti a 25 %-ot! Ez a nagy különbség kétségtelenül a kétféle szöveg keletkezésének körülményeiből magyarázható. A szóródás a két írott nyelvi szöveg összehasonlításánál nagyobb a beszélt szövegre kapott értéknél, de jelentősen kevesebb, mint a Bagó-Kádár párosítás esetében: 12%. Ez viszont azt igazolja, hogy a szöveg megszerkesztésekor valóban tekintettel van a szerző a hallgatói, illetőleg olvasói minőségben érintett partner helyzetére. A hallgatónak gyakrabban van szüksége visszakapcsolásra, mert mincs meg a lehetősége a visszalapozásra.

4. Azt keresve, hogy honnan töltődik fel a névmás az aktuális jelentéstartalommal, elvben a következő nagy csoportok állapíthatók meg. /Vö. DEME L.: *Szónokok, előadók kézikönyve 120.*/

Utalhat a névmás a/ a szituációra, azaz a beszédhelyzetre, pontosabban azokra a körülményekre, amelyek között a megnyilatkozás megszületik; b/ a kontextusra, azaz a szövegre, s ezt itt egészen tágra értelmezzük; tehát jelenti mindazt, ami eddig elhangzott a beszédtevékenység során, párbeszéd esetén beletartozik a két partner beszédművei közötti kapcsolat, az intertextus is², sőt ide sorolhatjuk még a névmást közvetlenül követő szövegrészt is, ha még nem hangzott ugyan el, de már mint nyelvi formát öltött gondolat megvan a beszélő tudatában, s ennek a nyelvi formának kisugárzása hatásában kimutatható az ilyen "szimultán" mondat megfogalmazásában /Vö.: ELEKFI: NyK LXVI. 331./;

végül marad egy vékony réteg: *c/* amelyet sem a beszédhelyzettel nem lehet kapcsolatba hozni, sem a kontextusban nem találunk hozzárendelhető tartalomadó részletet; ez a közös előzményekből, a beszélő és a hallgató/*k/* közös tudattartalmából feltöltődő névmások csoportja, amelyek a "tudati tartalék"-ra utalnak, e kifejezésnek HADROVICS LÁSZLÓ által kifejtett értelmében. /*Funkcionális magyar mondattan*, 1969. 30-1./

Ezek a csoportok azonban a gyakorlatban nem különíthetők el mindig ilyen egyértelműen. Különösen az *a/* és *b/* keveredik gyakran egymással. A szituáció erősen befolyásolhatja, hogy a kontextusra való visszautalás mély vagy magas hangrendű alakokkal történik-e. Szembeszökő ez pl. Bagó Jánosnak két különböző helyen elhangzott nyilatkozataiban: amikor otthonában beszél, a lakás, a család minden esetben *itt*, *ittthon*, *ez a* stb., függetlenül attól, hogy van-e kontextuális előzménye, vagy sem; munkahelyéről, a konzervgyárról szólva pedig a szövegben is mindig a "távoli" deixis jegyeit hordozó névmással utal vissza. A konzervgyárban készült felvételeken, ahol a távolság megszűnt, a magas hangrendű alak kivétel nélkül mindig a gyárat jelöli.

A távolra mutató deiktikus névmást egyébként csak igen korlátozottan találjuk kontextuális előzmény nélkül a hely és idő viszonyait kifejező esetekben, s ez logikailag nagyon is indokolt. Amint növekszik a rámutatás tárgyának térbeli, ill. időbeli távolsága a beszélő, ill. a beszélés jelentette adott ponttól, úgy csökken a gesztussal való kijelölés megbízhatósága, pontossága, annál inkább szükség van a fogalmi tartalom teljes kifejtésére. Ezáltal a távolra mutató mély hangrendű alakok kevés kivétellel elsősorban kontextuális feltöltődésűek, a szituációra utaló távoli deixis csak másodlagos, annak következménye, hogy a kontextusban megadott hely vagy időpont a pillanatnyi beszédhelyzeten kívül van. De a közeli utalás is gyakran társul olyan kontextuális kiegészítéssel, amelyben a beszélő megvönja az adott szituáció pillanatnyilag érvényes határait. Míg azonban

a távoli, mély hangrendű alakok leginkább a szöveg~~előzmény~~-ből nyernek teljes tartalmat, addig a magas hangrendű alakokat többnyire egy *utánuk álló* értelmező teszi egyértelműbbé. Pl. "Így van ez nemcsak nálunk, hanem külföldön is, legfőjebb *ott* néhány gyakorlati célú igen gyér kísérlet foglalkozik a helyesírás és a helyes kiejtés vagy a költői nyelv normáinak egyes kérdéseivel" Bárczi 58 / - De: "A magyar nyelv azonban elszigetelve, rokontalan környezetben él *itt, Közép-Európában*" / Bárczi 582 ; "Ennek nyomait lehet látni *itt, a város határain kívül*" / Bagó 1/; "ő [= a gyerek] igényli talán *itt* a legtöbb körültekintést *a családban.*" / Bagó 11/.

E példák elemzése után nem látszik kielégítőnek a generatív grammatika megállapítása, hogy "Az 'anafora' jegy magában foglalja a szövegre utalás momentumát: ha a névmás 'anafora' jegyű, visszautal a szövegre, ha 'nem anafora' jegyű, a szituációra utal." /DEZSŐ LASZLÓ: *A főnévi csoport.* ÁNYT. VI 40./ Mint láttuk, 'anafora' jegyű névmások is nagyon gyakran utalhatnak a szituációra, s néha nem is lehet eldönteni, hogy melyik vonatkozás az elsődleges. De a 'nem anafora' jegy sem biztosítja még önmagában a szituációra való utalás meglétét, lehet hivatkozás a közös előzményekből táplálkozó tudattartalomra is. Ilyen például a felvétel készítőjének kérdése: "és az a dolog, hogy itt *ilyen* sokan éltek ebben a kis lakásban, az nem számít?" /Bagó 9/. A beszélgetők évek óta ismerik egymást, és mindketten tudják, hogy hatan laknak két kis szobában, 3 generáció. Viszont aki kívülállóként, csupán a felvétel szövegét ismeri, az erről a körülményről csak véletlenül szerezhet tudomást, egészen mellékesen, a beszélgetés folytatásából, a riportalany későbbi szavaiból, amelyek tehát semmiképpen nem lehettek hatással a kérdés feltevőjének nyelvhasználatára.³ A jelentésüket a közös tudattartalomból nyerő névmások csoportja tehát így, zárásos alapon, világosan határolódik el a szituációból és a kontextusból kiegészülő típusoktól, míg ez utóbbiakban a kétféle utalás gyakran egyidejűleg, egymás mellett

jelentkezik, összefonódva. Ez az összefonódás azonban véleményem szerint nem teszi indokolttá, hogy a két kategóriát összeolvasszuk, s a kontextust a szituáció egyik komponensének tekintsük /mint pl. SZATHMARI ISTVAN, aki a korábban elhangzott mondatokat a beszédhelyzet részeként fogja fel: *A magyar stilisztika útja* 527/. A továbbiakban szituációnak nevezzük az adott kommunikációs folyamat nem nyelvi tényezőit: a külső, objektív körülményeket, valamint a partnerek gesztusait, amelyek kísérik a nyelvi megnyilatkozást, de nem azonosak vele /mint pl. az "Itt fogd meg" vagy "Így tartsd" mondatokat kísérő mozdulatok/; ennek megfelelően viszont kontextus mindaz, ami az adott kommunikációs folyamaton belül nyelvi formában kifejezésre jutott. A szituációt és a kontextust valóban összeköti, hogy mindkettő az adott kommunikációs kapcsolatban érvényes csak; és mindkettővel szembenáll a közös előzményűség, vagy pontosabban a közös tudati tartalom, hiszen az olyan információt von bele ismertként a beszélgetésbe, amely az adott kommunikációs folyamaton kívül, azt megelőzően jutott a beszélgetők tudomására. A következőkben a szituációra utaló névmások, illetőleg határozószók között csak azokat vizsgáljuk, amelyekben dominál a beszélő helyzetéből való kiindulás, s a kontextuális vonatkozásúak között foglalkozunk azokkal, amelyekben a szituáció már feldolgozódott kontextussá, bár még befolyásolhatja a beszélő szóhasználatát.

A kontextusbeli előzményre történő utalás legtöbbször egészen kézenfekvő; néha azonban, különösen a pongyolább élőbeszédben olyan névmások is előfordulnak, amelyeknek a szövegkörnyezettel való összefüggése meglehetősen laza, nem feszítik szorosra egymásnak megfeleltetett nyelvtani alakok. Két példa: "elég hosszú ideig a nagyszüleimnél nevelkedtem, egészen három éves koromig nem is láttam apámat... Hosszú ideig én is Jancsikámnak hívtam, mint ahogy a többiek ott általában" /Bagó 9-10/; "Ott" = körülöttem, gyerekkori környezetemben. Illetve:

"-Emlékszik-e arra az időre, amikor még nem volt cséplőgép?

- Emlékszek, akkor kézzel csépltek az öregjeink. Én ugyan már nem csépltem, de még az apám az cséplött.

- Hogy történt ez?

- *Ott* csinálnak egy tiszta helyet a földön, letapossák, hogy por ne legyen." /Bodó 175/; "*Ott*" = azon a portán, amelyiken a kézi cséplést végzik.

Mindkét részletben megállapítható, hogy a névmás nem tartozhat a közös előzményre utalók csoportjába, hiszen tartalmi feltöltődése az adott beszélgetésből származik, mégpedig annak a nyelvi jelek által kifejezésre jutott mondanivalójából, s nem a beszélgetés körülményeiből, tehát nem a szituációból. Mindkét: "*ott*" valóban távol van már a beszélőtől - nem is annyira helyben, mint időben -, a névmásnak azonban már csak utalóereje van, a mutatás szinte elképzelhetetlen.

5.1. A szituációra utaló mutató névmási eredetű szavakat a vizsgálódás során érvényesített szigorú körülhatárolási szempontnak megfelelően úgy is definiálhatnánk, hogy csak azok tartoznak ide, amelyeknek a szemantikai mutatómezeje nem terjed túl az aktuális kommunikációs folyamat objektív tényezőinek a partnerek számára a beszéléssel egyidejűleg érzékszervileg észlelhető /közelebbi vagy távolabbi/ valóságelemein. Az ilyenfajta utalás természetéből adódik, hogy elsősorban a hely és az idő kifejezési eszközeit alkalmazza, tehát túlnyomóan névmási határozószók fordulnak elő ebben a funkcióban /szám szerint 34/, őket messze lemaradva követi a jelzői használatú mutató névmás, s még ritkábban a főnévi értelemben vett /6, illetve 3 akadt a feldolgozott szövegben/. Ez utóbbi valóságos névmások között is szinte kizárólag olyanok fordulnak elő, amelyek valamilyen időt vagy helyet jelentő szót helyettesítenek, illetve olyan szerkezet tagjai, amelyek maguk hely- ill. időhatározói funkciót töltenek be a mondatban. Ez a nagyfokú egyoldalúság bizonyára csak az általam vizsgált szövegek közlő műfaji sajátosságainak tulajdonítható, s az arány módosulna az önálló főnévként szereplő névmások javára,

ha vizsgálhatnánk olyan élőbeszédet is, amelyben nem, illetve nem csak a partner kérdése jelent indítékot a megszólalásra, hanem a dinamikus élethelyzet, mint pl. a "Mi ez?" szituáció, vagy az "Azt is kérem!" helyzet. Sajnos azonban ilyen jellegű természetes /nem szépirodalmi, és valóban spontán/ szövegek gyűjtése nyelvészeti analízis céljaira szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik.

A szituációra utaló névmások között számolni kellett a már igekötővé vált, illetőleg éppen igekötővé váló határozószókkal, mert ezek is az önálló használatuakkal azonos módon jelzik a beszélőnek és az elmondott eseményeknek térbeli viszonyát, a cselekvések irányultságát. Pl.: "ekkor kerültem oda nyári munkára...", s a folytatásban: "apám közbenjárása vagy ottléte nem befolyásolta ezt..." /Bagó 4/. Mindkét példánál a konzervgyárra kell gondolnunk, - a beszélgetés otthon folyik. A konzervgyárban készült felvételeken is szóba kerül ez a téma, így: "olyan szándékkal jöttem ide, időszakosan, nyári munkára, mint diák." /Bagó 15/. Részeshatározói értelmű irányultságban tükröződhet a beszélő-központúság: "biciklijét ideadta /= nekem/ /Bagó 10/.

A beszédhelyzet hely- és időviszonyaira utaló szavaknál a tapasztalat szerint következetesen megvalósul a közeli deixisnek palatális hangrendben megnyilvánuló szembenállása a távolinak veláris formájával. A lokális viszony utalóeszközeiről azonban meg kell állapítanunk, hogy mutatómezejük a szituációs használatban sem szorítkozik kizárólag a beszélőnek az adott beszédtevékenység tartamára érvényes hely/zet/ére. A magas hangrendű névmások - a határozószók ritkábban - sajátos reflexív ívvel visszamutathatnak magára a beszédtevékenységre. A visszaütalás nem kontextuális: a beszélő saját beszédaktusát mintegy leszakítja önmagáról, és mint az objektív valóság egy jelenségét, folyamatát ragadja meg. A kimondott mondatot mint akusztikai jelenséget, a ki nem mondott gondolatot, vagy a talán gondolattá sem formálódott képzetet mint pszichológiai jelenséget, vagy a

nyelvére toluló szót, mint lexikai egységet fogja fel, a bennük kifejezésre juttatható tartalmi információtól függetlenül. Így - de csakis így és ekkor - tekinthető az elhangzott mondat, illetőleg nyelvi jel is a szituáció részének. Példák:

"Igen, most már *itt*, *ezen a beszédeden* nem érződik a szegedi íz..." /Bagó 1. - kérdező/; írott szövegben: "ezeknek még a legfontosabbját sem említhetjük *itt* meg" /Bárczi 591/ = ebben a szövegben, tanulmányban. A következő példa - mely a rendkívül ritkán előforduló előremutatásnak egyik jellemző esete is - magára a szóra utal, a szótári állománynak a beszélő számára legmegfelelőbb egységét jelölve ki: /olvasásról, nyelvi kultúráltságról folyik a szó:/ "Meggyőződése, hogy bizonyos fokig - asz'szem *ez a szó* helyes - kultúrbarbár vagyok" /Bagó 112/. A beszélőben feltámadt pszichológiai jelenségre -szubjektív valóságélemre is - lehet utalni: "...elég hosszú ideig az anyai ágon a nagyszüleimnél nevelkedtem, egészen három éves koromig nem is láttam apámat. Na most, *itt ezek az emlékek* elmosódnak nyilvánvalóan, de az, ami később jött, az nem." Bagó 9/. "Még csak a beszélő tudatában van meg a "téma" a következő példában is; a hallgató majd csak akkor fogja tudni azonosítani, ha közelebbről is kifejtik neki: "Van egy olyan *téma* is, amely nem került szóba a Központi Bizottság ülésén.

Nagyon egyszerű dologról van szó, de *ez* is része a nevelésnek." - S itt következik a kifejtés:—"Sokszor mondjuk teljes meggyőződéssel, hogy az ifjúságnál minket nem izgat sem a frizura, sem a nádrág fazonja" /Kádár 9/.

Mint ahogy ezekben az esetekben mindig az adott beszédaktusra irányult az utalás, természetesen a közeli deixis érvényesült. Elképzelhető azonban, hogy valaki más alkalommal elhangzott vagy leírt szövegre hivatkozzék hasonló módon, de távoli deixist alkalmazva. Nem valószínű viszont, hogy ilyen esetben nélkülözhető volna a kontextuális előzmény.

5.2. Az elemzett mutató névmások és határozószók közül 454 /90 %/ az adott kommunikációs folyamatban elhangzottakból nyerte aktuális jelentéstartalmát. Ezekből 203 főnévi értekezésben álló szabad mondatrész vagy szintagmatag, 94 jelzői

használatú, tehát melléknévi értékű, 102 határozószói /ide sorolva a fokhatározóként álló melléknévi eredetű "olyan távol", "ilyen sokan"-féle alakokat is/, 55 pedig mellérendelő kötőszó. E névmások aktuális jelentéstartalmuk megállapítása nyomán több nagy csoportba különültek el annak megfelelően, hogy a szövegből mi áll utalásuk hatósugarában; a csoportokon belül a névmások használati lehetőségeit illetően is bizonyos szabályszerűségek mutatkoztak.

5.2.1. "F o l t s z e r ű u t a l á s"

A/ Van olyan utalási típus, amelyben az anaforikus utalószó nagy látószögű objektívként átfogja a szövegelőzmény bizonyos szakaszát, és teljes egészében képviseli a következő mondatban. A névmás tehát az eseményt, ténnyt jelenti, amelyet előzőleg elmondtak /nevezzük ezt predikciónak/, s szinonim kifejezésként valóban helyettesíthetnék ilyen kifejezések, mint "az elmondott/ak/", "az említett/ek/", "a felsorolt/ak/" stb. A névmás által így képviselt predikció igen változó hosszúságú lehet: egy egész bekezdést vagy fejezetet lezáró mondatba is beépülhet ilyen összefoglaló *es*. A szövegnek nagy és néha csak halványan körülhatárolt foltjára, illetőleg ennek lényeges tartalmára való utalásnál tipikusan látszó forma a névmás jelzői használata. A jelzett szó mindig valamilyen nagyon tág fogalmat fejez ki /*probléma, dolog, nézet, eredmény* stb./, amelynek körébe tartoznak, s amelynek halmazából a névmással aktualizálódnak az előzőleg részletesen ismertetett dolgok, nézetek stb. Pl.: "... Révai Miklós megalapította a különlegesen magyar történeti nyelvtudományt, nyelvemlékeinkben elemezve a régi nyelvet, és kutatva azokat a szálakat, amelyek ebből az élő nyelvhez vezetnek [címek]. Révainak *ez a munkássága* rendkívül értékes, ..." /Bárczi 584/. -Ilyen értelmű jelzői helyzetű névmás 33 fordult elő a szövegekben, de ugyanebbe a csoportba tartozik további 30 névmás is, amelyek szabad mondatrészként szerepelnek. Ezekben ugyanis az üresen kongó jelzett szónak a jelentése hozzátapadt a jelzőhöz, azonban bármikor vissza is helyezhetnénk a mondatba. Pl.: "Az igazgató, az osztályfőnök, a tanár, a tanító a tanuló felettese, előljárója. Ennek [*a ténynek*] nem mond ellent az, hogy

..." /Kádár 12/; ill. "Egy-két évvel ezelőtt még többször éreztem beszédedben a szegedies ízt. Most egyáltalán nem érezni ilyet benne. Nem tudom, *ez* nálad tudatos volt-e" /ti. ez a változás/ /Bagó 13a/.⁵ -Végül meg kell említenünk azt a 6 határozószót is, amelyek ilyen foltyszerű predikcióval állnak, például a párhuzamos szerkesztésű "Így van ez nemcsak nálunk..." fordulatban /Bárczi 581/.

B/ A szövegelőzmény kisebb darabjára is utalhat az anaforikus névmás, még mindig "foltyszerűen", de élesebb kontúrokat mutatva: a predikció egyetlen mondat teljes egésze. /47 példa/. Ebben az alcsoportban az anaforikus utalószó a DEME LÁSZLÓ által "burkolt fölérendelés"-nek nevezett viszony kifejező eszköze. A burkolt fölérendelés a kommunikáció azonos szintjén álló mondatok között jelentkezhethet, függetlenül attól, hogy azonos mondategész tagjai-e vagy sem.⁶ Példák: "Megjelent azonban Horgernek egy összefoglaló történeti jellegű munkája [cím], s *ez* ugyancsak az érdeklődés újraéledéséről tanúskodik" /Bárczi 590/. A mondat szerkezete: F + F; "előzetesen megvitattuk a problémát mindazokkal, akikre a végrehajtás kötelezettsége hárul. *Ez* rendkívül hasznos és jó módszer." /Kádár 4/. A mondatok szerkezete F/m - F: az utalás a két főmondatot kapcsolja össze; "jelentős munkása a magyar nyelvnek Szinnyei József, ki főleg finnugor összehasonlító nyelvtudománnyal foglalkozott, s *ennek* során összefoglalta a magyar nyelv finnugor kapcsolataira vonatkozó ismereteket". /Bárczi 586/. A szerkezet: F/m + m; az utalás a mellékmondatok között áll fenn.

Előfordulhat, hogy a névmás egy olyan mondategységre utal, amely már "szabályosan" is alá van rendelve egy "igazi" főmondatnak. Ilyenkor a főmondat és az "*ez*"-t tartalmazó mondat áll a közlés azonos szintjén, közöttük jön létre a burkolt fölérendelés. A magas hangrendű utalószó ugyanis valójában a főmondatnak csak rámutatószó által reprezentált mondatrészére vonatkozik, s ha e mondatrész történetesen nem mondatformájú, akkor az utalás is pontszerűvé zsugorod-

nék össze. Pl.: "Nem szívesen beszélek arról, hogy beteg vagyok, s mindig igyekszem elfelejteni ezt." /Bagó 13a/; "jó az, hogyha egy családba' többen is értenek ahhoz, hogy ilyenkor mit kell tenni; - no persze ez nem mindig jó..." /Bagó 11/; "nagyon új dolog volt az, hogy nekem van apám, és vele nap mint nap találkoztam; érdekes érzés volt, meg meg is kellett ezt szokni" /Bagó 11/. - A példák azt mutatják, hogy a predikció maga is tovább tagolódhat alá-, illetve mellérendelést tartalmazó összetett mondatra, az sem követelmény, hogy az utalást tartalmazó mondat szomszédos legyen az utalás tárgyával: a közlés azonos szintje sokkal inkább biztosítja az utalás pontos irányulását.

A kétféle foltszerű utalásnak közös lényege az, hogy mindkettő az előzmény egy hosszabb vagy rövidebb szakaszában kifejtett tartalomnak az aktuális mondat szerkezetébe való grammatikai beépülését szolgálja. Így a névmás által reprezentált előzmény az aktuális mondat állítmányával függőségi viszonyba kerül. Az első csoport tipikusan szerkezettagként építi be a mondatba a predikciót, amely ebből a helyzetből felemelkedhet a mondat szintjére, ha dominánsát magába olvasztja; a második tipikusan szabad mondatrészként⁷ képviseli az utalás tárgyát képező mondatot.⁸

A foltszerű utalás kivétel nélkül magas hangrendű névmással valósul meg, s főként a bonyolultabb mondat szerkesztésű megnyilatkozásokban gyakori. Bodó István mondatai túlságosan tagoltak, az ő szövegében összesen négy ilyen példa akadt.

Itt kell röviden szólnunk azokról a határozószókról, amelyek a leggyakrabban szerepelhettek foltszerűen utaló funkcióban, s lassan átértékelődtek grammatikai viszonyítóelemmé, mellérendelő kötőszóvá. Ezeket az "*így*"-eket és "*ezért*"-eket semmiképpen sem tekinthetjük a mondat egységbe mód-, illetve okhatározóként beillesztett utalószóknak, számuk tehát nem növelhette a foltszerűen utaló névmási határozószók számát, a rokonság azonban nyilvánvaló. Bodó I., aki alig használta a foltszerű utalást, annál gyakrabban al-

kalmazott névmási eredetű mellérendelő kötőszót. A mi szempontunkból az is figyelemre méltó, hogy a felsoroló *aztán*, *azonkívül* és *akkor* kivételével valamennyi magas hangrendű. Az ilyen felsorolás azonban mindig idővonatkozású, s az időviszonyra való utalás rendhagyóságára később még kitérünk.

5.2.2. "P o n t s z e r ű" u t a l á s. Ha az utalás "objektívjének" látószöge még tovább csökken, a szöveg-előzmény mondataiban kifejezésre juttatott gondolattartalom [ítélet/ek/] helyett az ítélet alkotórészét képező valamelyik fogalom lesz az utalás célpontja. /Ezt a fogalmat a továbbiakban prenotátumnak nevezzük, s elkülönítjük a szituációbeli utalás denotátumától./ A prenotátum az a kapocs, amely a megfelelő formában beszerkesztve mindkét mondatba, biztosítja ezek láncszerű összefüggését. Olyan minőségi különbség ez a foltszerű utaláshoz képest, amely észrevehető az utalás formáján is: a különböző mondatbeli szinteken álló, különféle értékű magas és mély hangrendű névmások tarka összevisszaságában az a benyomásunk támad, hogy itt minden lehetséges. Ha azonban közelebről vizsgáljuk ezeket a "licenciákat", azt tapasztaljuk, hogy a szövegbe ágyazott mondatok többé vagy kevésbé ellenállnak a behelyettesítési manipulációnak, s a látszólagos licenciamögött határozottan kitapinthatók bizonyos tendenciák, amelyek a névmás megválasztását és alkalmazásának módját befolyásolják.

91 prenotátumra utaló névmást találtam a korpuszban, s ez a szám a szerteágazó viszonyok bonyolult sokfélesége folytán kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a lehetséges típusokat mind meg lehessen állapítani belőlük. Csak arra szorítkozhatom, hogy összefoglaljam a módszereket és szempontokat, amelyek a 91 névmás vizsgálata során gyümölcsözőnek mutatkoztak, s vázoljam a hipotéziseket, amelyeknek realitását azonban csak lényegesen nagyobb anyag feldolgozása bizonyíthatja.

A használati arány általában hasonló mind a négy stílusrétegben /0,6-0,9 névmás 1000 "n"-en-ként/, Bodó-nál maga-

sabb /1,7/1000 ~~47~~. A magas és mély hangrendű utalószók aránya 58:33.

Az anaforikus utalásnak ez a fajtája is eredményezhet burkolt főlérendelést. Amíg azonban a foltszerű utalással való főlérendelés a *hogy* kötőszós alárendelő mondatokkal áll párhuzamban, ezek a vonatkozó kötőszósakhoz hasonlíthatók, olykor esetleg azzal felcserélhetők. Pl.: "A híres utazó és dilettáns nyelvészkedő Vámbéry Ármin ugyanis főlüjította a magyar-török nyelvrokonság elméletét, s ez, minthogy a magyar közönség sovíniszta hiúságának jobban hízelgett, mint a "halzsíros atyafiság", széles körben népszerűsége tett szert." /Bárczi 585/. Számos mondatot azonban még kötőszómanőverekkel sem lehetne vonatkozóvá formálni, példaanyagunk azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy megállapíthassuk: milyen mértékben függ ez a szöveg szintbeli hullámzásától, amely egyébként e mondatoknál olykor a burkolt főlérendelés érvényesülését is akadályozza. Pl.: "Ésszerűen kell tehát foglalkozni a képzéssel, és tudnunk kell, hogy *abba* nem lehet vaktában, rögtönözve belevágni." /Kádár 8/. /Itt felmerül egy gondolat: a vonatkozó mellékmondatok nyelvhelyességileg sokat vitatott kérdésében nem hozná-e közelebb a megnyugtató döntést egy textológiai vizsgálat? Elképzelhető, hogy a helytelenített esetekben azért érezzük hibásnak a vonatkozó kötőszóval kapcsolt mondatot, mert tartalma nincs összhangban a közlés alárendeltebb szintjén elfoglalt helyzetével./

A pontszerűen utaló névmás az esetek kétharmad részében szabad mondatrésze saját mondategységének, s ennek megfelelően főnévi értékű, illetőleg főnévi értékben használt melléknévi mutatónévmás, olykor határozószó /pl. *így*/. A mondat szintje alatt, szerkezettagként négy jellemző funkciót tölt be: 1/ birtokos jelző; 2/ igenévi alapszavú szerkezet tárgyi vagy határozói bővítménye; 3/ kijelölő jelző, tehát melléknévként használt főnévi alak; 4/ határozószói értékű melléknévi névmás /*olyan* távol/. A vizsgált állományból csupán 15 tartozik a 3/ és 4/ kategóriába. A kijelölő jelzőnek

ebben a használatban az a szerepe, hogy jelzett szavát azonosítsa a prenotátummal: így lesz szinonim az utaló jelzős szerkezet a prenotátum első megfogalmazásával, amely többnyire ugyancsak szerkezetes, de lehet tulajdonnév, sőt egyedi köznevet is értelmezhet ilyen fordulat. Pl.: "négy évig tanultam az élelmiszeripari technikumban... -Van-e szakosítás ezen az iskolatípuson belül? /Bagó 14/,; "szélesen kiépíti a finnugor nyelvtudomány alapjait, és ezen épül e tudományág egész további fejlődése." /Bárczi 585/; "A Radnótinak nagy híre van Szegeden ... -Hát én azt hiszem, éppen akkor volt a választóvíz, amikor én ezt az iskolát befejeztem..." /Bagó 1/; "hangtörvényekről beszél, azonban ezek megállapításában figyelembe veszi a fonetikát, ezt az ugyancsak akkor fellendülő tudományt." /Bárczi 586/.

A prenotátum helyzetét is vizsgálva saját mondategységén belül, megállapíthatjuk, hogy 81 esetben szabad mondatrészként forult elő, s csak 10 olyat találtunk, amelyben a prenotátum szerkezettaggá süllyedt, mint az igenévi domináns tömbjében álló tárgy vagy határozó, néhány esetben birtokos jelző. Ez egyrészt amellet szól, hogy a mondat szintjén beépült igeneves szerkezet alárendelt tagjai sokat megőriznek a szabad mondatrész sajátosságaiból /Vö: DEME: *Mondatszerk.* 60./; másrészt arra figyelmeztet, hogy a birtokos jelző sem úgy válik szerkezettaggá a determinált szó mellett, mint a minőség-, illetve mennyiségjelző.

A prenotátum és az utaló névmás mondategységeit tekintve megállapíthatjuk, hogy pontszerű utalás leggyakrabban a közlés azonos szintjén álló mondategységek között jöhet létre /62/, de olyanok között is lehetséges, amelyek közül az egyik alárendelt helyzetű. Ebben az esetben gyakoribb az alárendelt helyzetből való visszautalás a saját főmondatra, esetleg - elől álló mellékmondatnál - a főmondattal azonos szintű szövegelőzményre. Ritkábban fordul elő, hogy a magasabb szintű mondatból utal vissza a névmás az alárendelt helyzetű mondatban megadott prenotátumra. Pl.: "Fáradalmaktól, nélkülözésektől aláásott egészsége azonban nem engedte meg, hogy gyűjtését földolgozza, azok évtizedekig

porosodtak, dacolva a megfejtési kísérletekkel az Akadémia könyvtárában, ..." /Bárczi 585/.

A példák között túlnyomó többségben fordult elő, hogy szabad mondatrész szabad mondatrészre utalt /72/, de utalhat a szabad mondatrészre szerkezettag is. A szerkezettagra irányuló utalás 10 esetéből ugyancsak volt olyan is, ahol az utalószó a mondat szintjén állt, s olyan is, ahol maga is szerkezettag volt.⁹ A szabad mondatrészre utaló névmások között túlnyomó többségben találunk magas hangrendűeket, míg a szerkezettagra való utalásnak különösen szintkülönbséget is áthidaló utalószavai között a mély hangrendűek száma lényegesen nagyobb. Pl.: "A gyermek az óvodában még nem érzi, hogy milyen a szülők anyagi helyzete, az öltözködés "fontosságáról" azt se tudja, mi az." /Kádár 10-11/. Ezt a nagy vonalakban mutakozó tendenciát azonban egyéb szempontok kereszttezhetik. A vizsgált anyagban leggyakrabban a beszédhelyzet és az elmondott esemény időbeli távolsága idézhetette elő mély hangalak választását /különösen Bodó I. esetében/. Az "átképzeléses előadásmód" azonban ismét visszafordíthatja magas hangrendűbe a szintkülönbség miatt egyébként indokoltabbnak látszó utalási formát, pl.: "Semmiképpen nem tartozom azok közé, akik úgy könyvelik el a bajt, hogy ebből meg is lehet gyógyulni." /Bagó 13a/. /Erről később még lesz szó./

Az azonosító jelző viszont a közeli szituációt, a prenotátumnak az adott beszédaktus folyamatában említett voltát emeli ki magas hangrendjével. Az a tény, hogy Bagó J. egyetlen - erősen szukcesszív - mondatát és Bodó I. feltűnően nagyszámú példáját /9/ leszámítva az új mondategészbe került utalószók mindig magas hangrendűek, arra enged következtetni, hogy a mondategész lezárttsága is befolyásolja a rá való visszautalást. Kontrasztosságot jelezhet a várt magas hangrend helyett a mély ilyen esetekben: "... az egyetemi fölvetélim a jogi karra nem sikerült. ... már másfél évvel a hátam mögött jelentkeztem a Főlsőfokú Felelőszerepári Technikumba, és 69-ben elvégeztem azt" /Bagó 4/. Többszörös utalást tartalmazó mondatokban viszont éppen az alárendelő utalószó

kötelező mély hangrendjétől való eltérés teheti egyértelművé a vonatkoztatást. Pl.: "Révai Miklós megalapította a különlegesen magyar történeti nyelvtudományt, nyelvemlékeinkben elemezve a régi nyelvet, és kutatva azokat a szálakat, amelyek *ebből* az élő nyelvhez vezetnek." /Bárczi 584/.

A prenotátum és utalószava elhelyezkedhet egy mondat-egységen belül is. Valóságos pontszerű utalásról azonban csak akkor beszélhetünk, ha a prenotátum és a névmás két különböző, a mondat szintjén mellérendelt viszonyban álló tömbben helyezkedik el. Pl.: "Nem szólhatunk az ún. Nagyszótár ... több mint félszázada folyó, de a befejezéstől még legalább *olyan* távol álló munkálatairól." /Bárczi 592/. A prenotátum lehet szerkesztetlen, tehát a mondat szintjén álló mondatfunkciós rész: ilyenkor az utaló tömb értelmező; pl.: "a Nyelvtudományi Közlemények, ez az egykor oly tekintélyes vezető folyóirat 1917 és 1946 között mindössze 7 kötetben jelent meg" /Bárczi 589/; - esetleg együtt alkotnak halmazott mondatfunkciós részt: "... nem is tűrnék az olyan embert az egyetemen, aki azt hirdetné, hogy az ő tan-széke, *annak témája* nem fontos." /Kádár 7/. Az értelmezői viszony mindig magas hangrendű, és kijelölő jelzős utalásban jut kifejezésre, míg a mellérendelő logikai viszony mély hangrendű, és gyakran birtokos jelzői utalószót kíván. /Ez azonban csupán 6 példára alapozott feltételezés./

Fontos követelmény, hogy az utaló tömb szerkesztettségi foka nem lehet = \emptyset . A beszélt nyelvben nagy számban fordul elő a mondategységen belüli prenotátumra vonatkozó mutatónévmás - kivétel nélkül mély hangrendűek. Mivel azonban mindkettő a mondategység szabad, azonos mondatrésze volt, az utalás nem tölthette be kapcsoló funkcióját, a névmás értelmét veszítve többnyire henye nyomósító elemként maradt meg a mondatban /erről a használatról vö MMNyR. I. 244/. Pl.: "A cigányok elkísérik haza a menyasszonyt, a vőlegény, *az* meg szalad haza kertről." /Bodó 177/. Az ilyen névmásokat /21!/ nem számíthatjuk hozzá a pontszerűen utaló elemekhez, még akkor sem, ha a magyar mutató névmások alkalmazási területének áttekintésekor nem hagyhattuk őket figyelmen kívül.

5.2.3. A foltyszerű és pontszerű utalás határán állnak azok az átmeneti típusok, amelyeket nem lehet egyértelműen ide vagy oda sorolni. Ez a 36 példa vagy a pontszerűség, vagy a foltszerűség felé hajlik inkább, de az ellenkező típus jegyeit is erősen magán viseli. Az utalás tárgya lehet egy prenotátum, ettől inkább pontszerűvé válik, azonban e prenotátumot nem emelhetjük ki környezetéből, mert csak a róla állítottak érvényben maradásával lesz szinonim az utaló szerkezettel. Pl.: "A szabványokat időnként megújítják, utána ezek szerint folyik a munka." /Bagó 18/. /Ti. a megújított szabványok szerint./

Főnévi igenévvel kifejezett cselekvésfogalom is prenotátummá válhat: "Szeretném a Központi Bizottság nevében még egyszer megköszönni közreműködésüket, segítségüket, és kérem, hogy továbbítsák ezt a köszönetet mindazoknak, akik ..." /Kádár 12/. Ez a típus az önálló mondategységekre utaló burkolt főlérendeléssel rokon.

Nehéz elválasztani a teljes mondategységre való utalástól az olyan példát is, amelyben a prenotátum csupán a mondat állítmánya, mégpedig nem azonosító, hanem minősítő névszói, esetleg igei állítmány. Pl.: "És az, hogy te KISZ-titkár vagy, az nem számít? - ... úgy látszik, hogy *ez* nem egy olyan rang..." /Bagó 9/; "Ha az utcán találkoznak, az őrnagy fog előre köszönni [a KB-titkárnak] ... Ha a lakta-nyakapun belép a titkár, ő köszön előre, mert ott *az* a rend." /Kádár 12/. E típusnak átmeneti voltát jelzi, hogy ezekben az esetekben megengedhető a mély hangrendű alak használata is.

5.2.4. Másfajta átmeneti csoportot alkotnak azok az utalószók, amelyek a kontextusban ismertetett hely és időviszonyokra mutatnak rá. /Összesen 16/. E viszonyok kifejezési lehetőségei végtelenül sokfélék, ennek következtében az utaló névmási elemek denotátuma végtelenül sokféleképpen határozható meg. Így a példákat feloszthatnánk valamennyi kategória között, de ennek csak az lenne az eredménye, hogy teljesen szétesne az így viszonylag egységes kép. Ezeknek a viszonyoknak külön törvényeik van-

nak. Prenotátum bármi lehet a helyre és időre utaló névmást megelőző szövegelőzményben: határozószó, vagy főnév, illetőleg főnévi értékben használt más szó, lehet szabad mondatrész vagy szerkezettag, de feldagadhat predikcióvá is, amelynek határai gyakran szétfolynak az elbeszélésben: *akkor/ott, amikor/ahol* valami történt. Ezeknél a dolgoknál sokkal inkább differens az a tény, hogy a beszélőn /és hallgatón/ kívüli világ hely- és időviszonyai a beszélőtől teljesen függetlenek, tehát a beszélő szemlélheti őket kívülről is, valahogy úgy, ahogy a moziban ülő néző is mindig kívülről szemléli a vásznon látható cselekményt. A beszélő számára azonban mindig megmarad a lehetőség, hogy bármely helyet vagy időpontot /szakaszt/ önmagára, a saját pillanatnyi körülményeire vonatkoztathasson. Az első szemléletmód a kontextuson belüli utalás tiszta típusaiban jut kifejezésre, s mindig magas hangrenddel: - jellegzetes eszköze az *ekkor* névmási határozószó, amelyből minden esetben hiányzik a szituációs deixis, kizárólag grammatikus használata lehetséges. A legtudományosabb közlőprózában is gyakori azonban a beszélő /író/ szempontjának érvényre juttatása: a szövegben többnyire a távoli deixis árulja el a szerző személyes "távolmaradását" az előadottaktól. Pl.: /XVI-XVII. századi helyzet ismertetését követően: /"Nyelvtanaink és szótáraink, legálábbis legjelesebb képviselőikkel általában az *akkori* európai nyelvtanírás és lexikográfia szintjén állnak." /Bárczi 582/.

Minél közelebb áll azonban a téma az elbeszélőhöz, annál gyakrabban fordul elő, hogy a tárgyilagos narrátorszemléletnek ilyenkor megfelelő mélyhangú utalószót magas váltja fel. Ebben a szóalakban már olyan erős a szituációteremtő erő, hogy a tisztán grammatikus használatú utalóelemekhez képest szinte konkrét használatúvá értékelődik át. Pl.: "Két foglalkozás után szóvá tettem: vagy rend lesz, vagy nem járok *ide...*" /Kádár 12/. Ebben az átképzeléses névmáshasználatban¹⁰ nélkülözhetetlen a kontextuális előzmény, hiszen az tartalmazza annak a szituációnak a leírását, amelybe a beszélő átképezte magát. A képzeletben megteremtett /vagy felelevenített/ szituáció azonban önállósítja magát, s a "közel", meg a

"távol" mindig úgy jelentkezik, mint a jelenvaló beszédhelyzetben.¹¹ A feldolgozott anyagban különösen Rodó I. elbeszéléseiben követhető nyomon, hogyan telik meg élettelen a szöveg az átképzés nyomán, amint a kézzel való cséplés távoli emlékeitől a kukoricafosztáson át a disznóölés, majd a lakodalom friss és eleven, sokszor átélt eseményeinek elbeszéléséhez ér.

5.2.5. Végül meg kell említenünk az alárendelésnek olyan "szabálytalan" formáit is, mint a m a g a s h a n g r e n d ű r á m u t a t ó s z ó h a s z n á l a t a, és a h i á n y o s a l á r e n d e l é s.

Kizárólag Bagó János megnyilatkozásaiból gyűlt össze az a 16 magas hangrendű rámutatószót tartalmazó alárendelő szerkesztésű mondat, amelyekben az utalószót rendszerint *hogy* kötőszóval kapcsolt mellékmondat értelmezi. E példák kivétel nélkül megerősítik azt a tapasztalatot, hogy az ilyen rámutatószó elsősorban nem a mellékmondatra vonatkozik, hanem leggyakrabban a szövegelőzményre, olykor azonban a szituációra /beszédhelyzetre vagy beszédaktusra/ mutat. Az így értelmezőivé váló mellékmondat azért kerül - többnyire szukcesszív mondatalkotás során - a folytatásba, mert a pusztán névmási utalást maga a beszélő is homályosnak érezte. Pl.: "A KISZ-titkári pozícióból adódóan sokszor vagyok kényszerítve arra, hogy hallgatóság előtt foglaljak állást... [több mondat ennek a részletezéséről] ... a jelenlegi fiatal..., aki *ilyen* helyzetbe' van, mint én, hogy egy héten legalább két alkalommal öt-tíz-tizenöt, vagy éppen loo'ember előtt kell beszélni..." /Bagó 13a/. Beszédaktusra utalás: "szükségyszerű lett volna egy valamilyen egyetemnek az elvégzése. Ezt azért mondom *így*, hogy valamilyen, mert..." /Bagó 15/. Bizonyára a szituáció változtatta meg a feltehetően szimultán hasonlító határozói mellékmondat utalószavát ebben az esetben: "...szennyeződés, ami óhatatlan még egy *ilyen* higiénikusnak mondott gyárban is, mint a mi gyárunk." /Bagó 18/.¹²

Az alárendelés hiányos eseteinek bizonyultak azok a

példák, amelyek mellett nem lehetett kimutatni a szövegben sem szabályos prenotátumot, sem predikciót /13/, azonban mindegyiket nagy biztonsággal lehetett kiegészíteni a megfelelő alárendelt mondatokkal, amely a szövegelőzmény alapján megszerkeszthető volt. Pl.: "A fogyasztót érdekli, hogy azért a termékért, amit fizetett, valóban *azt* kapja-e." /Ti. amit kért. /Bagó 17/. Ezek közé a hiányos alárendelések közé tartoznak azok az esetek is, amelyekben a partner megnyilatkozása a kiegészítés forrása, tehát az intertextus. /Vö. a 2. sz. jegyzet példáit./

5.3. A bevezető részben már részletesebben szóltunk a beszélő és a hallgató közös tudattartalmára való utalásról. A teljes korpuszban talált 7 ilyen jellegű névmás arra figyelmeztet, hogy különbséget kell tennünk a beszélő és hallgató korábbi ismeretéből fakadó ismeretek /a tulajdonképpen, kettejük közti közös előzmény/, egy makrotársadalmi közösségnek ismeretekbeli közössége /a közös előismeretűség/, s végül az azonos nyelvűségben rejlő kognitív-szemantikai azonosulás /a valóságos közös tudati tartalom/ között. Közös előismereteket adhat a szakma azonossága, a lakóhely azonossága /vagy ezzel felérő ismerete/; a közös tudati tartalomhoz viszont elég a közös anyanyelv.¹³ Pl.: "Pais Dezsőnek Régi személyneveink jelentéstana című tanulmánya /MNY. XVII-XVIII/, mely - sajnos - csak *ilyen* leszűkített formában maradt" /Bárczi 583/, - ennek "értéséhez" ismerni kell, hogy kb. mit jelent a megadott megjelenési hely terjedelemben/; - "Az utolsó kompjuterezés épp az elmúlt héten történt"... -*Ez a gép* most milyen szempontok alapján rangsorol?" /Bagó 8/, - ismerni kell a szegedi lakáselosztási elveket, eljárásokat; "*az a bizonyos konyha nyelv*" /Bagó 3/, - itt tudni kell, mit nevezünk "konyha nyelv"-nek. A közös tudattartalomra való utalás eseteiben ez a tudattartalom mindig tartalékban marad, az utalás jelképes csupán. A talált kevés példa alapján a hangrendet befolyásoló tényezők megállapítására egyáltalán nem vállalkozhatunk.

6. Összegezésül elmondhatjuk, hogy míg a szituációra mutató névmások hűen követik a valóság elemeinek a beszélőhöz való viszonyulását, a kontextusra utalásnál ez a szempont másodlagossá válik, és bár minduntalan számolnunk kell vele, nem ez a döntő, hanem a szöveg szerkezete. A szinttartó utalásnak jellemző eszköze a magas hangrend, vagyis a kommunikációs folyamatban a közlés azonos szintje jelenti a "közel"-t, tehát a "közvetlen környezetet", míg a szintbeli különbségek áthidalására alkalmasabbnak látszik a "távol" utalás. Ezt az alaphelyzetet számos körülmény befolyásolhatja beszéd közben /de hát a valós szituációban is relatív a "közel" és "távol"!/; azonban az a nyelvi tény, hogy az alárendelés szabályos grammatikai kifejezőeszközévé éppen a mély hangrendű utalószó vált, a mellérendelés eseteiben pedig oly gyakori a magas hangrendű visszautalás /és kötőszó!/, igazolni látszik a szövegelemzés alapján kapott eredményeinket.

J E G Y Z E T E K

- ¹ Nyelvi példáim a feldolgozott korpuszból valók; részletes ismertetése az 1.2. pontban.
- ² Emellett szólnak azok a beszélt nyelvi szövegekben talált - s kivétel nélkül mély hangrendű - névmási alakok, amelyek a felelő megnyilatkozás kezdő mondatában állnak, az adott beszédműben tehát hiányzik mellőlük az előzmény, amelyre visszautalhatnának. Használatuk ennek ellenére kifejezetten grammatikus, ezek tulajdonképpen olyan főmondatoknak az utalószavai, amelyekhez a mellékmondatot az előző megszólaló beszédműve tartalmazta. Pl.: "Meddig marad így a buza félkeresztben?" - "Hát az már attól függ, hogy mennyi aratnivaló van..." /Bodó 175/. Olyan példa is akad, hogy a beszélő tulajdonképpen a saját, már elhangzott szövegére utal vissza, az utalás módja azonban a partner "közbenyilatkozásától" megváltozik: "Nagyon sokat jelent nekünk, hogy Szegeden születettél. A családod is szegedi? - Igen, igen, édesanyám szintén szegedi, az apám pedig kalocsai származású..." - "Akkor itt is jártál iskolába?" /Bagó 1/. - Csak a kérdésben elhangzott feltételezés megerősítése után folytatható a mondat az adott formában.
- ³ Szituációnak csak akkor tekinthetnénk, ha valamennyien jelen volnának a beszélgetés alkalmával - ez azonban már csak a felvételkedés körülményei miatt sem valószínű.
- ⁴ Az "itt" elvben lehetne kontextuális utalás, de a felvételel a hanghordozás olyan tündést tükröz, mint mikor a beszélő emlékek után kutat, amelyeket elmesélhetne, de nem talál, mert elmosódott emlékképek villannak csak fel, s ezekre utal a kifejezésben a névmás.
- ⁵ Az ilyen elméletileg lehetséges behelyettesítést a gyakorlatban csak egy szerkesztési mód zárja ki: amikor a névmás az új mondatban éppen a halmazt jelölő fajfajfogalommal kerül predikatív viszonyba. Pl.: "A magyar nyelvet a héberrel rokonították. Ez volt a véleménye Sylvesternek is, Molnár Albertnek is, ez volt a humanista közvélemény." /Bárczi 582/.
- ⁶ DEZSÓ LÁSZLÓ kizárja az anaforikusnak nevezett névmások köréből az alárendelő rámutatószókat azzal az indokolással, hogy a mondaton belüli utalás nem szövegre utalás /ANYT.VI.

- 40/. Ezt az álláspontot már csak azért sem fogadhatjuk el, mert a magas hangrendű, kétségtelenül visszautaló névmások nagyobb része ugyancsak a mondaton / pontosabban a mondat-egészen/ belül - bizonyos típusokban mondat-egységben belül - van. /Lásd még a pontszerű utalás tárgyalásánál./
- 7 Csak olyan kivételek akadnak itt, mint az "ennek során" ál-birtokviszony, s az "ebben az esetben"-féle frazeológiai egység a körülményhatározó kifejezésére.
- 8 Az a különbség tapasztalható itt a burkolt főlérendelések körében, amit HADROVICS LÁSZLÓ idézett könyvében az alárendelés kapcsán vizsgált, ilyen példákön: *Azzal vert föl, hogy keljek föl, mert...* /ti. azzal a hírrel/, ill. *Azzal ver föl minden hajnalban, hogy berregteti a motorját*. A probléma felvetése a 196. lapon.
- 9 Úgy tűnik, az sem közömbös, hogy milyen minőségű szabad mondatrész képviseli a prenotátumot. Ha nincs tárgy a mondatban, szabályszerűen az alany a célpont; - de lehet az azonosítást kifejező névszói állítmány is, illetve ebben az esetben bármelyikük, mert mindkettő ugyanazt a prenotátumot jelöli. Ha tárgy van a mondatban, erre szokott utalni a névmás, de akad határozói funkcióban lévő prenotátum is, sőt eltérítheti a tárgyról az utalás sugarát még egy A-xH-A-H-T szerkezetű mondatban is az, ha az alany különleges hangsúlyt kapott. Pl.: "Nyelvtörténeti részlettanulmányok, monográfiák oly, minden előző korszakot meghaladó bőségben gazdagították már eddig is nyelvtörténeti ismereteinket, hogy ezeknek még a legfontosabbjait sem említhetjük itt meg." /Bárczi 591/. Ahhoz azonban, hogy szabályszerű összefüggéseket állapíthassunk meg a prenotátum mondatbeli elhelyezkedése és a téma-réma tagolódás között, lényegesen nagyobb adattömegnek a jelen dolgozat problémakörétől meglehetősen elkanyarodó szempontú elemzésére volna szükség.
- 10 Az átképzelés eddig főként igeragozásbeli következményeivel keltette fel a kutatók érdeklődését /praesens historicum/. Vö.: GYOMLAI GYULA: NyK XXXVII.; Uő: *Beöthy Eml.* 464-73; KLEMM ANTAL: MTM 72-73.; 567-73.; SZATHMARI ISTVÁN: *A m. stilisztika útja*. 543 stb.
- 11 A személytelen, külső nézőpontból való előadásmód utalószavai a Saussure-i linearitást érvényesítik, míg a személyes, belső szemléletmód a Bühler-féle "hier/jetzt/ich" középpontú koordináta rendszerben helyezi el az eseményeket. /Vö. BALÁZS JÁNOS: ANyT. IV 8-9/.
- 12 A MNyR a magas hangrendű alárendelő utalószók tárgyalásánál három példát sorol fel, amelyeket "tisztán utalószók"-nak minősít. A tüzetesebb vizsgálat azonban kimutatja, hogy e példák is prenotátumra, predikcióra, illetőleg /az utolsó/ a beszédhelyzetre utalnak. /II 341./.
- 13 Ezeknek a kommunikációban való jelentőségéről vö.: DEME LÁSZLÓ: *Szónokok és előadók kézikönyve* 119.